

ren en was hij een tegenstander van al wat naar scheiding zweemde. Zo verzette hij zich tegen de indeling van het leger in Vlaamse en Waalse eenheden.

Francks respect voor de eisen van de Vlaamse beweging wortelde in een uitgesproken verdraagzaamheid, die hij ook aan de dag legde tegenover de katholieken. In de liberale partij zelf probeerde hij de tegenstelling conservatief-progressief te overstijgen en meer bepaald in Antwerpen ijverde hij voor het terugdringen van de 'corpsen-politiek' (de liberale partij was er omstreeks 1910 de federatie van niet minder dan zes politieke verenigingen). Franck was niet zozeer politiek en ideologisch georiënteerd, hoewel hij democratische opvattingen koesterde, dan wel zakelijk, wat hem als man van het midden tot een van de leidende figuren van het liberalisme maakte. Overigens was hij vooral geïnteresseerd in maritieme en koloniale problemen en was hij een erkend financieel deskundige. Reeds in 1912 werd hij uitgekozen voor het linkse kabinet dat koning Albert hoopte te vormen, indien de katholieken de verkiezingen zouden verliezen, wat echter niet gebeurde.

Na de oorlog zal Franck minister van koloniën (1918) worden en gouverneur van de Nationale Bank (1926). De Vlaamse beweging zal hij dan vaarwel zeggen. Vooraleer conclusies te trekken over deze evolutie (of was zijn Vlaamsgezinde activiteit voor 1914 alleen accideenteel?) moet echter ook het tweede deel van zijn leven onderzocht worden.

Misschien iets minder vlot geschreven dan de vorige, is deze bijdrage in elk geval even goed gedocumenteerd. Twee fouten zijn nog aan te stippen: de gelijkstelling van Vlaamse en Waalse *eenheden* met Vlaamse en Waalse *regimenten*; het eerste was de algemene en abstracte formule, het tweede een van de vele praktische toepassingen. De auteur maakt geen onderscheid, zodat ook de houding van Franck niet helemaal duidelijk is. Hetzelfde geldt voor de gelijkstelling van school- en leerplicht, die eveneens door mekaar gebruikt worden.

E. Gerard

C.B. van Ardenne, e.a., ed., *Den Haag energiek. Hoofdstukken uit de geschiedenis van de energievoorziening in Den Haag* (Den Haag: Kruseman, 1981, 403 blz., ISBN 90 233 0426 8).

In Den Haag is geprobeerd van het gedenkboek naar aanleiding van het vijfenzeventigjarig bestaan van het elektriciteitsbedrijf iets extra moois te maken dat het niveau van het obligate nostalgisch-aneccdotische gelegenheidsdrukkwerk ver te boven gaat. Dat is gelukt. Het boek *Den Haag energiek* bevat negen artikelen over de Haagse gas- en elektriciteitsvoorziening waarvan er zeker zes zijn gebaseerd op gedegen (archieff-)onderzoek. Deze wetenschappelijke specifiek op Den Haag gerichte beschouwingen worden voorafgegaan door algemene overzichten van de landelijke gas- en elektriciteitsvoorziening. Deze zijn in het kader van het boek functioneel en ook wel informatief, maar omdat iedere bronvermelding ontbreekt – het gasverhaal bevat zelfs geen literatuuropgave – steken ze op onverantwoorde wijze af bij de overige bijdragen. Dat was toch gemakkelijk te voorkomen geweest.

Van de meer gedetailleerde artikelen vind ik dat over het begin van de Haagse gasvoorziening het mooiste. Van 1844 tot 1875 werd de gasfabricage gemonopoliseerd door de Londense Parijzenaar Neville Goldsmid, die daar een vermogen aan verdiend heeft. Het regende klachten over zijn bedrijfsvoering maar pogingen van particulieren en van het Haagse gemeentebestuur om hier iets tegen te doen liepen stuk op de riant in zijn voordeel

geformuleerde concessie. Een archief Goldsmid bestaat niet maar C.H. Slechte van het gemeentearchief heeft via allerlei omtrekkende bewegingen deze toestanden, waarvan voorheen eigenlijk niets bekend was, heel inventief gereconstrueerd.

Ook de start van de gemeentelijke gasfabriek is door Slechte uitgezocht. De gemeente besloot namelijk na het aflopen van de concessie van Goldsmid zelf gas te gaan fabriceren. Plannen hoe dat alles in zijn werk moest gaan werden eindeloos in de gemeenteraad besproken. De discussie over de vraag of er nu wel of niet een nieuwe fabriek gebouwd moest worden duurde zo lang, dat deze uiteindelijk onmogelijk in 1875 gereed zou kunnen zijn. Dit werkte in het voordeel van Goldsmid, die het voor elkaar kreeg, dat zijn bedrijf voor ongeveer een half miljoen gulden werd overgenomen. De onderhandelingen werden overigens per deurwaarder gevoerd, zozeer was de sfeer verslechterd. Het artikel bevat bovendien een informatief overzicht van de positie van de arbeiders. Ik had, uiteraard, graag wat meer kwalitatieve en kwantitatieve gegevens over verbruik en verbruikers gezien maar ook in deze vorm betekenen beide artikelen een belangrijke bijdrage tot de geschiedenis van de gasvoorziening in Nederland.

Michiel Nooren en Angeline Jansen hebben een onderzoek gedaan naar de pogingen van Willem J. Wisse om in Den Haag een particuliere elektriciteitscentrale op te richten. Wisse, toen nog onderdirecteur van de Rijkstelegraaf, had al in 1878, nog vóór de uitvinding van de gloeilamp maar na die van de Jablochkoffkaars een concessie aangevraagd maar deze was geweigerd. Samen met ir. Picaluga richtte hij een maatschappij op voor de levering van elektrische installaties die in 1882 werd omgedoopt in de Nederlandse maatschappij voor elektriciteit en metallurgie. Men hield zich namelijk ook bezig met het vernikkelen en vergulden van metalen. De NMEM kreeg in 1885 wel een concessie maar raakte in liquiditeitsproblemen en werd overgenomen door Siemens und Halske, die zij in Nederland vertegenwoordigde. De concessie bepaalde, dat slechts binnen een straal van 500 meter rond het 'Centraal Station' aan de Hofsingel geleverd mocht worden. Dat was wel het hart van de stad maar in de gebouwen die daar buiten lagen moest men zelf stroom opwekken, terwijl in Scheveningen gedurende enige tijd de EMS de stroomvoorziening verzorgde. Uitbreiding van de concessie werd door de gemeente steeds afgewezen. Er was wel wat van de gasaffaire geleerd. Tenslotte maakte de overgelopen Siemensdirecteur ir. Singels een plan voor een gemeentelijke draaistroomcentrale. Deze begon in 1906 te draaien. De gelijkstroomcentrale van Siemens ging het jaar daarop dicht. De gemeente betaalde slechts een kleine schadevergoeding.

Ook deze bijdrage bevat weer veel nieuwe gegevens. Hoogstens miste ik de naam Enthoven. Eén van de dragers hiervan, Leon S., was volgens A. Heerding in zijn *Het ontstaan van de Nederlandse gloeilampenindustrie* de grootste aandeelhouder van de NMEM, die hij vijftig werknemers toerekent in plaats van de drie à vierhonderd die de auteurs noemen. Het optreden van Enthoven, mede-eigenaar van een metaalpletterij en commercieel directeur van de NMEM intrigeerde me vooral omdat in de bijdrage van Slechte te lezen is, dat op het terrein van deze pletterij rond 1850 gasfabricage plaatsvond. Het kan zijn, dat hier een geslacht van echte energiepioniers te weinig is belicht.

De gemeentelijke elektriciteitsvoorziening tussen 1906 en 1940 is eveneens door Michiel Nooren en Angeline Jansen beschreven. Dit is een meer globaal overzicht maar terzake kundig geschreven en daardoor met een juiste dosering van de verschillende aspecten. De gasvoorziening in het interbellum krijgt nauwelijks aandacht omdat deze al in eerdere gedenkboeken is behandeld. Het vervelende is alleen dat nergens in het boek meer dan twee titels genoemd worden terwijl er toch minstens vijf gedenkschriften verschenen zijn.

De lotgevallen van het gas- en het elektriciteitsbedrijf in de tweede wereldoorlog zijn be-

schreven door J. Niekus. Het is een indringende sfeertekening geworden waarin de moeilijke omstandigheden en de menselijke aspecten binnen het bedrijf ruime aandacht krijgen. Wel miste ik concrete gegevens over het verloop van het energieverbruik, liefst uitgesplitst naar bezetters, bedrijven en particulieren.

De geweldige expansie van het gemeentelijk energiebedrijf na de oorlog is geschetst door J. Weisfelt. Het artikel bevat gedegen beschouwingen over het verzorgingsgebied, de toename van het verbruik en de steeds ingewikkelder wordende interne organisatie van het bedrijf.

Nog niet genoemd is het eerste artikel, een breed opgezet essay door H.W. Poldermans over het gebruik van wind-, water-, spier- en stoomkracht, de aanwending van fossiele energiebronnen en de ontwikkeling van de eerste verlichtingsvormen. Dit alles met Den Haag als brandpunt. Een leesbaar af en toe wat onevenwichtig verhaal met intrigerende verdiepingen.

Het contrast tussen de eerste en de laatste bijdrage is enorm. De breedheid van opzet van het openingsverhaal wordt in elk van de volgende artikelen minder en tenslotte komen de auteurs het bedrijf haast niet meer uit. Dit is toe te schrijven aan de aard van de gehanteerde bronnen maar het komt natuurlijk ook omdat hier, letterlijk, insiders aan het woord zijn.

Zij hebben er een boeiend boek van gemaakt. Mijn kritische opmerkingen doen hier niets aan af. Niet ieder boek is een bespreking waard. Gedenkboeken meestal niet. Maar dit verdiende er wel degelijk één.

P. Kooij

J. Bank en S. Temming, ed., *Van brede visie tot smalle marge. Acht prominente socialisten over de SDAP en de PvdA* (Alphen aan den Rijn: Sijthoff, 1981, 255 blz., f22,50, ISBN 90 218 2496 5).

Deze bundel is de neerslag van een reeks lezingen voor de afdeling nieuwste geschiedenis van de RU te Utrecht uit 1978/1979. De acht sprekers gaven hun herinneringen aan en visie op het socialistisch verleden als een soort ego-documenten, elk voor een vijf- of tienjarige periode uit het tijdsbestek 1930-1980 (alleen G.M. Nederhorst en W. Thomassen behandelden een beperkter thema). De hier na redactionele bewerking gepresenteerde teksten moeten een bijdrage vormen tot de geschiedschrijving van de sociaal-democratie in Nederland, waarbij de lotgevallen van de SDAP en de PvdA gedurende een halve eeuw dus onder deze gemeenschappelijke noemer worden gebracht. Dit ondanks de onmiskenbare breuk van 1946, toen eerstgenoemde partij werd opgeheven en de term 'sociaal-democratie' als tezeer met marxistische reminiscenties beladen over het geheel werd geden. In een der bijdragen, die van W. Thomassen, getiteld 'Hier: de Partij van de Arbeid!' kan men de betekenis van deze cesuur duidelijk opmerken aan de hand van het relaas van een overtuigd 'doorbraak'-socialist uit die dagen. Maar de redactie heeft ongetwijfeld het goed recht om SDAP en PvdA in elkaars verlengde te zien als belichaming van de hoofdstroom van het Nederlandse socialisme – misschien heeft het gesmade Nieuw Links een dergelijke visie toch mede gestimuleerd?

Hoewel hier uiteraard geen volledige wetenschappelijke geschiedschrijving werd beoogd, bewegen de bijdragen zich toch alle op een niveau van analyse, samenvatting en beschouwing die hen de aandacht waard maken. Aan de jaren dertig, getekend door de economi-